

ЕКОНОМІКА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

УДК 343.37

Р.Р. Августин

кандидат економічних наук, доцент
Тернопільський національний екологічний університет

ВПЛИВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ НА ПОСТТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ ЕТАПІ ЇЇ РОЗВИТКУ

У статті обґрунтовано наслідки розвитку процесів тінізації, взаємовплив і взаємозв'язки тінізації економіки та економічної безпеки держави, загрози недостатньої урегульованості тіньових дій. Визначено масштаби тіньових операцій, їх вплив у соціально-економічному та суспільному житті як реальну загрозу безпеці держави. Доведено, що сьогодні компенсаторні й регулятивні механізми ще не дієві та не повністю сформовані, спостерігається глибока вертикальна й горизонтальна проникність тінізації, формується так звана “критична маса” тінізації економічних відносин.

Ключові слова: тінізація економіки, тіньова економіка, економічна безпека, економічна діяльність, держава, загрози, національне господарство.

I. Вступ

Обсяги тінізації економіки та економічних відносин, що перевищують так званий “природний” рівень, негативно позначаються на функціонуванні й розвитку держави як соціально-економічної системи. У ситуації, коли масштаби тіньових операцій значні, їх вплив та наслідки в соціально-економічному та суспільному житті вагомі, спостерігається глибока вертикальна і горизонтальна проникність, а компенсаторні і регуляторні механізми ще не дієві та неповністю сформовані, тіньова економіка справляє особливо негативний вплив та є реальною загрозою безпеці держави.

Такий висновок підтверджують вітчизняні та зарубіжні дослідники в численних публікаціях з проблем економічної безпеки й тінізації економіки. Але актуальність і гострота проблеми тінізації на сьогодні об'єктивно виходять за межі транзитивних і менш розвинених економік, де її рівень вищий за гранично допустимий. Вона поширюється й у глобальних масштабах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій довів, що питанням визначення впливу тіньової економіки на функціонально-структурні характеристики економічної безпеки держави на посттрансформаційному етапі її розвитку приділено значну увагу вченими-економістами, зокрема Х. Борусевич [1], Д. Буркальцевою [2], З. Варналієм [3], Г. Вечкановим [4], О. Засянською [5], А. Качинським [6],

С. Мошенським [8], О. Петруком [8], О. Саснком [3], В. Сенчаговою [10], А. Сухоруковим [8], О. Шаріковою [9]. Проте дослідження вчених-економістів передбачають окремі напрями оцінювання рівня тінізації економічної діяльності та не враховують комплексний характер тінізації, яка стримує економічне зростання, призводить до формування нераціональних структурних співвідношень, демотивації відносно збалансовано-раціонального розвитку держави.

II. Постановка завдання

Метою статті є обґрунтування наслідків розвитку процесів тінізації, їх взаємовпливу і взаємозв'язків з економічною безпекою держави через компенсаторні і регуляторні механізми, загроз недостатньої урегульованості тіньових дій та їх впливу на державний бюджет, макроекономічну стабільність, конкурентне середовище, національні інтереси.

III. Результати

У Звіті Всесвітнього економічного форуму зазначено, що поширення тіньової економіки разом із макроекономічною розбалансованістю та недостатньою фінансово-економічною стійкістю світової економічної системи є головними глобальними ризиками, які очікуються на перспективу 2010–2020 рр. [11]. Визнаючи правомірність цих припущень, потрібно наголосити на тому, що важливо вже сьогодні сформувати ефективні механізми та засоби детінізації економіки, доки внутрішні проблеми не посилюються зовнішніми ризиками нестабільності.

Наявність проблеми тінізації для всіх країн світу визнає А. Качинський, зазначаючи, що "...відмінності полягають не стільки в наявності, як в обсягах, чинниках, стані соціально-правового контролю, регуляторної діяльності держави, реалізації державних стратегій, програм боротьби з тіньовою економічною діяльністю, рівні життя населення" [6, с. 59]. При цьому, на думку науковця, головними загрозами, які виникають унаслідок недостатньої урегульованості проблеми тіні, є посилення політичної, а через неї – й фінансово-економічної нестабільності, пригнічення активності розвитку видів економічної діяльності та секторів промисловості з великою доданою вартістю, нецільове використання обмежених бюджетних коштів і ресурсів, які могли б бути спрямовані на ефективну фінансово-кредитну підтримку реального сектору, формування вже не опортуністичної, а відтворювальної системи тіньових економічних відносин.

Дійсно, формування так званої "критичної маси" тінізації економічних відносин не лише деформує економічні інтереси суб'єктів економіки, а спотворює навіть принципи й базові засади, на яких функціонують і взаємодіють суб'єкти господарювання. Багато уваги цим проблемам присвячено у дослідженнях у межах інституціональної та неоінституціональної теорій.

Тому у працях О. Шарікової справедливо визначено й описано ризики, які доповнюють загрози, визначені А. Качинським. Це розширення тіньової економіки до надмірних обсягів, що призводить до розбалансованості окремих сфер економіки, поглиблення некерованості та навіть криміналізації суспільства [9, с. 4]. О. Засянська розширює перелік загроз до спотворення офіційних даних про стан економіки, гальмування соціально-економічних реформ і перешкоджання нагромадженню передумов, сприятливих для виведення національного господарства з тіні [5, с. 77–78]. Є всі підстави погодитися з висновком, що надмірна тінізація руйнує ринкові стимули й мотиви економічних агентів до техніко-технологічної модернізації, здійснення інвестицій та впровадження інновацій, підвищення продуктивності праці й запровадження механізмів ресурсо- та енергозбереження тощо [1, с. 77–78].

Відтак, є підстави стверджувати, що негативними наслідками розвитку процесів тінізації до обсягів, які перевищують її пороговий рівень, є зростання загроз макроекономічній (призводить до незворотних процесів погіршення структури економіки та її відтворювальних можливостей), фінансовій (через послаблення бюджетної та боргової безпеки), інвестиційній (унаслідок погіршення інвестиційного середовища), виробничій (шляхом погіршення конкурентних позицій лега-

льно діючих суб'єктів реального сектору) та соціальній (через погіршення якості життя населення) безпеці держави.

Багато уваги проблемам взаємовпливу і взаємозв'язків тінізації економіки та економічної безпеки держави приділено в дослідженнях науковців, які вивчали передумови та основи стійкості й життєздатності соціально-економічних систем на етапі системного реформування національного господарства при переході від командно-адміністративного до ринкового типу господарювання. Результатом цих пошуків стало визначення загроз безпеці держави унаслідок тіньових дій, успадкованих ще з попередньої системи, та нових, набутих уже в умовах "слабкого" ринкового господарювання. На думку В. Сенчагова та ін., це різке зниження спроможності держави (як інституту) охороняти права приватної власності (оскільки через корупційні та тіньові відносини не працює належним чином державна та судова система вирішення конфліктів), реалізувати власні інтереси та ефективно використовувати бюджетні ресурси (через непрозорість і тінізацію системи державних замовлень, фінансування внутрішньодержавних витрат, наявність співробітництва державних і приватних структур), збереження високого рівня ухилення від сплати податків (унаслідок надмірної фіскальності оподаткування), погіршення соціального захисту населення (через неспроможність держави гарантувати робочі місця та зайнятість) [10, с. 753–756].

Розвиваючи тезу про так званий "втрачений момент" щодо формування ефективної системи протидії розвитку процесів тінізації національного господарства і її проникнення в усі без винятку сфери суспільного життя в період переходу до ринкової системи господарювання (адже за планової економіки були розвинені здебільшого більш примітивні форми тіньових відносин, як-от: виробництво та продаж продукції, що не враховується плановими завданнями, або матеріальних ресурсів, зекономлених понад офіційні норми використання сировини і матеріалів, надання за неофіційну плату послуг, пов'язаних зі сприянням у вирішенні певних питань чи з валютними операціями), потрібно наголосити, що вона концептуально призводить до різкого загострення проблем у таких сферах, як податкова та бюджетна, макроекономічна, грошово-кредитна, інституціонально-структурна, інвестиційна, а також щодо забезпечення конкуренції та ефективного функціонування ринкових механізмів, зайнятості, відтворення робочої сили і продуктивності праці у базових видах економічної діяльності.

Так, щодо податкової та бюджетної сфер, то зменшення податкової бази й уникнення таким чином сплати частини податків або

ухилення від оподаткування мають негативним наслідком, по-перше, недоотримання державним і місцевими бюджетами коштів, що могли б скеровуватися на фінансування соціальних програм, а також проектів організаційно-економічного і фінансово-інвестиційного стимулювання розвитку економічної, соціальної та суспільної сфер; по-друге, що більш загрозливо, викривлення конкурентного середовища, адже суб'єкти господарювання, яким вдається "оптимізувати" податки, одержують значущі фінансово-економічні та матеріальні переваги. Отже, тінізація у податковій і бюджетній сферах негативно позначається передусім на соціальній, макроекономічній, фінансовій та техніко-технологічній складових безпеки національної економіки.

Іншою доволі суттєвою та реальною загрозою макроекономічної складової безпеки, зумовленою масштабною тінізацією національного господарства на посттрансформаційному етапі його розвитку, на думку автора, є спотворення реального стану макроекономічної ситуації в державі та, що ще гірше, у просторово-структурному аспекті. Наприклад, бюджетна фінансово-інвестиційна підтримка може скеровуватися у види економічної діяльності, галузі чи сектори, які за офіційними даними відстають в економічному розвитку або найгірше забезпечені матеріально-технічними чи інвестиційними ресурсами, хоча з урахуванням тінізації ситуація може бути абсолютно протилежною. Інший варіант: надаючи податкові та інші преференції чи стимулюючи попит на продукцію галузей, де спостерігається спад офіційного виробництва, держава таким чином може зумовити "перегрів" економіки, який надалі буде супроводжуватися зростанням темпів інфляції, які можуть дестабілізувати ситуацію в більш збалансованих за попитом і пропозицією секторах національного господарства.

Необліковувана діяльність призводить і до негативних інституціонально-структурних зрушень, причому як ідентифікованих, так і ні. До таких, що підлягають обліку, але справляють негативний вплив на структуру національного господарства, зарахуємо погіршення інвестиційного середовища та перетікання капіталу в не інвестиційно-інноваційний сектор (адже через наявність тіньових схем, які дають змогу отримати конкурентні переваги або вищу ефективність інвестиційних внесків недобросовісних суб'єктів, зростають інвестиційні ризики); більша активність розвитку торгово-посередницького та фінансового сектору (через вищу ділову активність і прибутковість) на противагу розвитку реального сектору економіки; погіршення співвідношення між легальним і кримінальним секторами, а також зростання

обсягів виробництва і збуту незаконних товарів; обмежену роль сектору малого підприємництва в економіці (через вищу прозорість функціонування та нижчу схильність до масштабної тінізації, особливо застосування офшорних схем мінімізації податкових платежів).

Останнє можна добре простежити на прикладі посттрансформаційного етапу розвитку економіки України, для якого характерна ситуація щодо зменшення, починаючи з 2008 р., кількості малих підприємств – юридичних осіб і зменшення ролі цього сектору в економіці. Реальний спад є ще більшим, оскільки частка діючих підприємств не перевищує 60–70%.

Ще гіршою є ситуація з фізичними особами – підприємцями: якщо до 2009 р. їх кількість зростала, сягнувши у 2009 р. 2,7 млн од., або понад 5% наявного населення, то у 2011 р. кількість фізичних осіб – підприємців зменшилася до 1,3 млн од., що менше ніж 3% від наявного населення, значна частина підприємців лише числиться, не здійснюючи фінансово-господарської діяльності, спотворюючи таким чином офіційні статистичні дані.

Потрібно звернути увагу й на те, що тінізація економічних відносин призводить до негативного впливу на функціонування ефективних підприємств легального сектору, зокрема через зниження ефективності, зменшення загальних обсягів виробництва і споживання в державі. Унаслідок порушення правил конкуренції окремі легальні суб'єкти господарювання можуть втрачати ринки збуту. Це змушує їх занижувати ціну, що вигідно для споживача, але не для сталого стабільного збалансованого і довгострокового зростання ринків, цільових ринкових сегментів, видів економічної діяльності та національного господарства загалом.

Ще більш негативний вплив справляє на конкуренцію та на легальний бізнес організована злочинність і кримінальна економічна діяльність. Дії таких суб'єктів спрямовані або на тиск на суб'єктів господарювання з метою отримання частки в капіталі чи плати за так зване "кришування" (що збільшує витратоємність легального господарювання, ускладнює організацію бізнес-процесів, демотивує до їх розширення), або на встановлення монопольного контролю над сферами бізнесу чи цільовими ринковими сегментами, або на просування і збут заборонених товарів (робіт, послуг), які здебільшого негативно впливають на суспільний розвиток (зброя, наркотики та психотропні речовини, аудіо- та відеопродукція тощо). Негативний вплив спричиняє й порушення законодавства про інтелектуальну власність. Відповідно, ці загрози знижують рівень інтелектуальної, трудоворесурсної, соціальної, демографічної та інших складових економічної безпеки держави.

Як видно з даних табл., низькою залишається діяльність суб'єктів підприємництва України щодо реалізації технологічних інновацій. У 2011 р. частка підприємств, що впроваджували інновації, становила лише 12,8%. При цьому було впроваджено лише 2,5 тис. нових технологічних процесів, 20% з яких були спрямовані на пошук маловідходних та

ресурсозбережних процесів; освоєно виробництво 3,2 тис. од. нових найменувань продукції, а частка реалізованої інноваційної продукції становила лише 3,8% та зменшилася до 2006 р. на 2,9%. Одним з чинників такого стану справ є негативний вплив та негативні наслідки процесу тінізації на науково-технологічний складник економічної безпеки держави.

Таблиця

Показники впровадження технологічних інновацій на підприємствах України у 2006–2011 рр. (розраховано автором за [8, с. 206, 215, 216, 219, 229])

Роки	Частка підприємств, що впроваджували інновації, %	Упроваджено нових технологічних процесів		Освоєно виробництво нових видів продукції, найменувань		Частка реалізованої інноваційної продукції, %
		усього	у т. ч. маловідходні, ресурсозбережні	усього	з них нові види техніки	
2006	10,0	1145	424	2408	786	6,7
2007	11,5	1419	634	2526	881	6,7
2008	10,8	1647	680	2446	758	5,9
2009	10,7	1893	753	2685	641	4,8
2010	11,5	2043	479	2408	663	3,8
2011	12,8	2510	517	3238	897	3,8

Дестабілізує систему забезпечення соціальної безпеки та безпеки ринку праці тіньова зайнятість. Попри її відому позитивну роль щодо часткового компенсування проблем обмеженої трудонадлишкової кон'юнктури й високого оподаткування заробітної плати, прихована зайнятість позбавляє працівників більшості гарантій і засобів соціального страхування, підтримки та допомоги, позбавляє можливостей правового вирішення питань виробничого травматизму, незадовільних умов праці, примусової зайнятості тощо.

Тінізація ринку праці призводить до деформації системи розподілу та організації праці, професійно-кваліфікаційної підготовки, формування, розвитку та ефективного використання трудового потенціалу, а це питання інтелектуально-кадрового забезпечення та продуктивності праці, отже, реальна загроза виробничій та макроекономічній безпеці держави.

На противагу гостро негативному сприйняттю тіньової економіки Г. Вєчканов стверджує, що головне завдання тінізації – не перешкоджати, а навпаки, сприяти офіційній економічній системі за ситуації, коли в ній відбуваються збої. Так, позитивними аспектами впливу тінізації на економічну безпеку держави є формування попиту в умовах економічного спаду та стримування інфляційних процесів під час дефіциту товарів, послуг [4, с. 306–307].

З цим важко не погодитися, але зі зростанням масштабів прихованої готівки та фінансових ресурсів органам державного управління (головному суб'єкту, який керує безпекою) стає все важче ефективно управляти економікою через неадекватність сприйняття реального стану справ і тенденцій, які відбуваються. Це, у свою чергу, – чинник дестабілізації і послаблення системи економічної безпеки держави. "Тіньова економіка породжує тіньову політику, поширення корупції у галузевих мініс-

терствах, на рівні керівників регіонів, у силових структурах, податкових службах, інших підрозділах місцевого держапарату; разом із підкоренням ЗМІ тінізація перетворює повсякденний устрій нації на світ брехні, лицемірства, корупції та насильства" [8, с. 211]; "тінізація призводить до розквіту правового нігілізму, посилення процесів криміналізації економіки, заміщення прозорого державного контролю кримінальним або через напівлегальні афільовані структури, поширення корупції у владі та втрати довіри до держави, що призводить до розвитку більш складних форм тінізації" [2, с. 213; 3, с. 183], – зазначено в колективних дослідженнях вітчизняних науковців з проблем тінізації та безпеки.

IV. Висновки

Вплив тіньової економіки на функціонально-структурні характеристики економічної безпеки держави на посттрансформаційному етапі розвитку національного господарства неоднозначний. З одного боку, тінізація економічних відносин струмує економічне зростання, призводить до формування нераціональних структурних співвідношень, демотивації відносно збалансовано-раціонального розвитку держави. Але тіньова економіка завдає шкоди державному бюджету, знижує ефективність макроекономічної політики, погіршує інвестиційний клімат, конкурентне середовище, негативно позначається на національних інтересах.

У подальших дослідженнях слід акцентувати увагу на пошуці методів, інструментів, заходів щодо зменшення масштабів тінізації на рівні міжбюджетних відносин, підприємницької діяльності, громадського суспільства.

Список використаної літератури

1. Борусевич Х.Ю. Сучасний стан та тенденції розвитку тіньової економіки у посткризовий період [Електронний ресурс] / Х.Ю. Борусевич. – Режим доступу: <http://>

- www.nbuw.gov.ua/portal/soc_gum/fkd/2012_1/part1/41.pdf.
2. Буркальцева Д.Д. Інституціональне забезпечення економічної безпеки України : монографія / Д.Д. Буркальцева. – К. : Знання України, 2012. – 333 с.
 3. Варналій З.С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : монографія / З.С. Варналій, Д.Д. Буркальцева, О.С. Саєнко. – К. : Знання, 2011. – 299 с.
 4. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность / Г.С. Вечканов. – СПб. : Питер, 2007. – 384 с.
 5. Засянська О.В. Теоретичні основи боротьби з тіньовою економікою / О.В. Засянська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 5. – С. 76–84.
 6. Качинський А.Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень : монографія / А.Б. Качинський. – К. : НІСД, 2013. – 104 с.
 7. Діяльність суб'єктів малого підприємництва : статист. зб. / Державна служба статистики України. – К. : ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2012. – 202 с.
 8. Сухоруков А.І. Національна економічна безпека / А.І. Сухоруков, С.З. Мошенський, О.М. Петрук ; [за заг. ред. А.І. Сухорукова]. – Житомир : ПП “Рута”, 2010. – 384 с.
 9. Шарікова О.В. Економічні наслідки тінізації економічної системи / О.В. Шарікова // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 1. – С. 3–6.
 10. Экономическая безопасность России: общий курс : учебник / [под ред. В.К. Сенчагова]. – 2-е изд. – М. : Дело, 2005. – 896 с.
 11. Global risk report 2011 sixth edition. An initiative of the risk response network [Electronic resource] / World economic forum. – January 2011. – Mode of access: <http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2014.

Августин Р.Р. Влияние теневой экономики на функционально-структурные характеристики экономической безопасности государства на посттрансформационном этапе его развития

В статье обоснованы последствия развития процессов тенизации, взаимовлияние и взаимосвязь тенизации экономики и экономической безопасности государства, угрозы недостаточной урегулированности теневых действий. Определены масштабы теневых операций, их влияние на социально-экономическую и общественную жизнь как реальная угроза безопасности государства. Доказано, что сегодня компенсаторные и регулирующие механизмы еще не действительны и не полностью сформированы, наблюдается глубокая вертикальная и горизонтальная проницаемость тенизации, формируется так называемая “критическая масса” тенизации экономических отношений.

Ключевые слова: тенизация экономики, теневая экономика, экономическая безопасность, экономическая деятельность, государство, угрозы, национальное хозяйство.

Augustine R. The impact of the shadow economy in functional and structural characteristics of the economic security of the country in post-transformational stage of development

In the article the effects of shadowing processes in socio-economic and public life, and, ultimately, negatively affect the functioning and development of the state as a social and economic system. The author emphasizes the importance of today the formation of effective rendering and means of shadow economy until internal problems are not reinforced by external risks of instability.

It is proved that the formation of the so-called “critical mass” of shadow economic relations distorts not only the economic interests of the economy, and even distorts the principles and the basic principles on which operating and interacting entities. In the end, the author emphasized that currently compensatory and regulatory rendering are not yet effective and not fully formed, there is a deep vertical and horizontal permeability shadowing and shadowing processes lead to the aggravation of problems in areas such as tax and fiscal, macroeconomic, monetary, institutional and structural, investment, as well as to promote competition and the efficient functioning of market rendering, employment, labor force reproduction and productivity in key sectors of economic activity. A believe that the negative effects of shadowing process in amounts in excess of the threshold level is rising threats to macroeconomic, financial, and social security.

According to the author, it is quite significant and real threat to macroeconomic component of security caused by large-scale shadow on national economy post-transformational stage of its development, is a distortion of the real state of the macroeconomic situation in the country and, what is worse - in spatially structured context. We obtain the conclusion that shadow economic relations leads to a negative impact on the effective functioning of the legal sector enterprises, particularly due to lower efficiency, reducing the total volume of production and consumption in the country, even more negative impact on competition and makes for a legitimate business, organized crime and economic crime activities.

Due to the analysis of individual parameters obtained conclude maintain the low efficiency of entities Ukraine to implement technological innovation. And one of the factors for this situation is proposed to consider the negative impact and the negative effects of shadowing process for scientific and technological components of economic security.

The author believes that the impact of the shadow economy on the functional and structural characteristics of the economic security of the state on post-transformational stage of development of the national economy has been mixed. But the shadow economy is detrimental to the state budget, reducing the effectiveness of macroeconomic policies, investment climate worsens, the competitive environment adversely affecting the national interest.

Key words: *shadow economy, shadow economy, economic security, economic activity, state, threat, national economy.*